

*До 100 – річчя Житомирського державного
університету імені Івана Франка*

***ОСОБИСТІСНЕ ЗРОСТАННЯ
В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ
СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА***

Монографія

Житомир
Видавець О. О. Євенок
2020

УДК 159.923.2

О 72

*Рекомендовано до друку вченою радою
Житомирського державного університету ім. Івана Франка
(протокол № 8 від 29 вересня 2019 року)*

Рецензенти:

В. О. Моляко, дійсний член НАПН України, доктор психологічних наук, професор, завідувач лабораторії психології творчості Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України;

Р. В. Павелків, доктор психологічних наук, професор, перший проректор Рівненського державного гуманітарного університету;

Ж. П. Вірна, доктор психологічних наук, професор, декан факультету психології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

О 72 Особистісне зростання в умовах трансформації сучасного суспільства: монографія / Ред. колегія: Т. В. Коломієць, Т. Ю. Кулаковський, Г. В. Пирог; за науковою редакцією професора Л. П. Журавльової. – Житомир: Вид. О. О. Євенок, 2020. – 308 с.

ISBN 978-966-995-055-0

У колективній монографії «Особистісне зростання в умовах трансформації сучасного суспільства» розглянуто питання, які пов'язані з проблематикою розвитку особистості на тлі різних контекстів функціонування сучасного соціуму. Розкриваються етнічні та екологічні аспекти особистісного зростання, психолого-педагогічні чинники розвитку людини на різних вікових етапах її дорослішання, особливості професійного становлення у сучасних умовах. Висвітлюються нові проблеми узгодженості технологій та психіки в контексті сучасного науково-технічного розвитку.

Для науковців, психологів, педагогів, соціологів, екологів, докторантів, аспірантів, студентів, а також широкої читацької аудиторії.

The collective monography “Personal development in conditions of modern society transformation” is addressing questions connected to problems of personality development in different contexts of modern society. The ecological and ethical aspects of personal growth were described as well as the problem of personal and professional development in conditions of modern society. New problems of coherence of technologies and psyche are elucidated in the context of modern scientific and technological development.

This work will be of use for scientists, psychologists, educators, socialologists, ecologists, undergraduate and postgraduate students and for a wide audience of non-professional audience.

УДК 159.923.2

© Кол. авторів, 2020

© Кафедра психології розвитку та консультування
Житомирського державного університету імені
Івана Франка, оригінал-макет, 2020

ISBN 978-966-995-055-0

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА (Л. П. Журавльова)	5
РОЗДІЛ 1. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ВИМІРИ ОСОБИСТІСНОГО ЗРОСТАННЯ	7
1.1. Етнічна ідентичність та особистісне зростання (Л. П. Журавльова, О. Г. Шмиглюк)	7
1.2. Екологічна свідомість як умова особистісного зростання підлітків (Т. В. Можаровська)	34
1.3. Екологічне ставлення до Іншого як основа особистісного зростання в юнацькому віці (Т. В. Коломієць)	47
1.4. Екологічне ставлення до себе як основа особистісного зростання (А. І. Литвинчук)	65
1.5. Неформальна субкультура як чинник особистісного зростання молоді (Н. В. Мужанова)	84
РОЗДІЛ 2. ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ЧИННИКИ ОСОБИСТІСНОГО ЗРОСТАННЯ	95
2.1. Психологія чесності: передумови й розвиток (Л. О. Котлова)	95
2.2. Психологічні особливості розвитку навчальних здібностей у підлітковому віці (І. В. Кирильчук)	117
2.3. Розвиток творчої особистості в процесі літературної діяльності (І. А. Гречуха)	133
2.4. Внутрішній конфлікт особистісного зростання в юнацькому віці (Т. М. Шапран)	149
РОЗДІЛ 3. ПРОФЕСІЙНЕ СТАНОВЛЕННЯ У СИСТЕМІ ОСОБИСТІСНОГО ЗРОСТАННЯ	166
3.1. Психологічні особливості професійного самовизначення старшокласників, які виховуються у родині та соціальних закладах (Г. В. Пирог, Д. О. Коробко)	166
3.2. Сучасний стан та напрями вдосконалення профорієнтаційної роботи практичних психологів закладів освіти (Г. В. Пирог, Н. М. Шикирава)	187
3.3. Психологічні особливості та проблеми професійного становлення студентів-психологів (Г. В. Пирог)	192
3.4. Психолого-типологічні особливості студентів як чинник мотивації навчання в магістратурі (О. А. Мірошниченко, О. П. Гуцуляк)	201
3.5. Підприємливість як наукова категорія психології розвитку (Т. Ю. Кулаковський)	215
РОЗДІЛ 4. МІЖДИСЦИПЛІНАРНІ ТЕХНОЛОГІЇ ВДОСКОНАЛЕННЯ ТА САМОВДОСКОНАЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ	233
4.1. Проблематика узгодженості технологій та психіки в контексті сучасного науково-технічного розвитку (Ф. А. Дончев)	233
4.2. Когнітивно-поведінкові та фармакологічні методи вдосконалення психічного компоненту особистості (Ф. А. Дончев)	258
4.3. Корекція міжпівкульної взаємодії як основа розвитку пізнавальних процесів молодших школярів (А. В. Шаюк)	274
ПІСЛЯМОВА (Л. П. Журавльова)	288
ЛІТЕРАТУРА	289

з професійними планами на майбутнє, повірити у свої сили та можливості.

При умовах системної психолого-педагогічної підтримки професійне самовизначення підлітків та юнаків, що опинилися без батьківської опіки, має можливість стати менш конфліктним та більш сприятливим щодо адаптації до майбутньої професії, побудови успішного самостійного життя.

3.2. Сучасний стан та напрями вдосконалення профорієнтаційної роботи практичних психологів закладів освіти

Сучасна освіта змінюється під впливами суспільних вимог до характеристик «ефективної» людини, яка може швидко та легко адаптуватися до будь-яких змін. У цьому контексті орієнтація на формування самостійності, відповідальності та творчого потенціалу школяра відповідає вимогам сучасного ринку праці до фахівців – професіонали мають бути конкурентноздатними, тобто ефективними, мобільними, швидко навчатися і перенавчатися.

Реалізація сучасних вимог, що пред'являються до майбутніх спеціалістів, вимагає осмислення наукових і практичних проблем профорієнтації. Як науково-методологічну основу сучасної профорієнтації можна розглядати теорії професійного самовизначення, розроблені Є. Клімовим, М. Пряжніковим, Е. Зеєром. До підходів, що сприяють вирішенню практичних проблем професійного самовизначення підростаючого покоління, відносять системний підхід до профорієнтації школярів (Б. Федоришин, М. Янцур); розгляд професійного самовизначення в контексті життєвої перспективи (Є. Головаха); розробку діагностичних методик вивчення особистості та професійного консультування молоді (М. Пряжніков, І. Соломін); створення банку цікавих і доступних для учнів професіограм (Є. Романова, В. Синявський), тощо.

Аналіз накопиченого досвіду в області теорії і практики профорієнтації дозволяє визначити профорієнтацію як багатоаспектну, цілісну систему науково-практичної діяльності з формування у людини готовності до вільного і самостійного вибору професії. Цей напрям роботи має бути науково обґрунтованим, системним і враховувати як індивідуальні особливості кожної особистості, так і вимоги сучасного ринку праці. Практичні психологи у цій системі працюють з

проблемами професійного самовизначення особистості та вирішують задачі надання допомоги у професійному самовизначенні.

В сучасному українському суспільстві функції надання допомоги підліткам та юнакам з первинних проблем професійного самовизначення виконують, переважно, шкільні психологічні служби. Саме практичні психологи закладів загальної середньої освіти, які знаходяться поруч зі школярами та є найбільш доступними для учнів, батьків і вчителів, можуть і повинні надавати ефективну допомогу у виборі професії, підготовці до майбутньої професійної освіти й подальшої трудової діяльності (Пирог, 2008б). У профорієнтаційній роботі зі школярами практичний психолог допомагає сформувати готовність до вибору та певного ризику в умовах конкуренції, навички самостійного прийняття складних і відповідальних життєвих рішень.

Аналіз профорієнтаційної роботи шкільних психологів показав, що вона має виражений проблемний характер, обумовлений як об'єктивними соціально-економічними умовами, так і етичними, психолого-педагогічними протиріччями (Пирог, 2008а). У профорієнтаційній роботі практичні психологи працюють з багатьма суперечностями, враховуючи безліч факторів. Вони надають допомогу учням у професійному самовизначенні, розуміючи протиріччя між схильностями, здібностями школярів і вимогами професійної діяльності; домаганнями й реальними можливостями заповнення вакантних місць; нахилами й уявленнями про престижність професій; бажаннями заздальгідь спробувати себе у бажаній професійної діяльності та відсутністю такої можливості; невідповідністю здоров'я, характеру, звичок вимогам, що пред'являються професією тощо (Климов, 2010).

Не менш значущими є суперечності соціально-економічні: між зростанням вимог до сучасного фахівця та діючими формами та методами кадрового забезпечення підприємств і організацій; професійними планами молоді з високим рівнем освіти й економічною необхідністю заповнення вакантних робочих місць, які характеризуються важкою фізичною працею; потребою загальноосвітньої школи та інших соціальних інститутів у фахівцях з профорієнтації і відсутністю їх підготовки у вишах країни тощо (Соломин, 2006). Сучасні старшокласники стикаються з необхідністю вибору професії і способу оволодіння професією в ускладнених умовах, обумовлених переважанням платної вищої освіти, перенасиченням ринку праці одними фахівцями та гострою нестачею інших, конкуренцією.

Потрібно також враховувати етичні проблеми, які виникають перед психологом при професійному консультуванні у зв'язку зі свободою вибору: між правом людини на самовизначення і, як правило, не готовністю до цього, що створює основу для прийняття консультантом рішення за клієнта або маніпулювання клієнтом; між інтересами особи та інтересами суспільства, які можуть не збігатися; між світоглядом психолога і клієнта; між різними етичними системами і рівнями оволодіння ними різними людьми (Климов, 2010).

Практичні психологи закладів освіти, працюючи у напрямку професійної орієнтації учнів, виконують різні види діяльності. По-перше, це класична діагностична робота з учасниками освітнього процесу: учнями, батьками, педагогами. Варто визнати, що дуже важливо вивчити особливості професійної спрямованості не тільки школярів, а й батьків щодо майбутньої професії дітей, бо дуже часто саме тут зустрічається багато суперечностей. Окрім того, багато практичних психологів вивчають уявлення педагогічних працівників про можливі професійні вибори учнів, щоб у подальшій роботі з батьками мати переконливі аргументи для захисту вибору дітей.

По-друге, це психологічна профорієнтаційна просвіта учнів та батьків. У арсеналі практичних психологів багато просвітніх заходів: тренінги, лекції, консилиуми, «круглі столи», системні профорієнтаційні заняття. Набувають популярності і вирізняються ефективністю спільні профорієнтаційні заняття школярів та їх батьків. Після таких занять, як свідчать результати опитувань, активізується щире, відверте спілкування у колі родини щодо вибору професії. Дуже цікавими та інформативними є зустрічі з представниками різних професій та виїзні профорієнтаційні зустрічі на підприємствах. Часто уявлення учнів про професію оповите міфами та нав'язаними думками, а на таких зустрічах є можливість задати питання реальним людям та зробити власні висновки.

По-третє, це консультаційна профорієнтаційна робота. Найчастіше на консультацію до практичних психологів звертаються учні 10-11-х класів з запитом розбіжності з батьками щодо вибору професії. Варто зазначити, що така робота вимагає багато знань, досвіду, вміння чути та слухати. Найефективнішими в даному випадку є сімейні, а інколи і родинні (три покоління) консультації. Як правило такі консультації є дуже емоційними, пов'язані з мріями батьків та бажанням реалізуватися через дітей.

Разом з тим, здійснення профорієнтаційної роботи шкільними психологами нашою хується на ряд проблем. Найбільшою проблемою є

неготовність учнів до свідомого вибору майбутньої професії, яка пов'язана з профільністю навчання у старшій школі. Вже в 15 років учень має обрати певний профіль навчання: філологічний, хіміко-біологічний, математичний тощо, тобто фактично визначитися з майбутніми професійними намірами. Така рання профілізація навчання призводить до невмотивованості рішень навчатися на певному профілі, нав'язування своїх думок дорослими, «подобається вчитель хімії, буду навчатися на хіміко-біологічному», небажання розлучатися з друзями.

Дуже часто профорієнтаційна робота, поряд з профілактикою та корекцією суїцидальної, асоціальної поведінки учнів, сприймається як другорядна. Практичні психологи втрачають інтерес до профорієнтаційної роботи, бо переважна кількість вступників та їх батьків обирають в остаточному навчання за державним замовленням, «ближче до дому», «бо це престижно», «це гарно оплачується», всупереч інтересам дитини та рекомендаціям практичного психолога. Таке обезцінення роботи призводить до втілення системної профорієнтаційної роботи по залишковому принципу. Профорієнтаційні заняття та консультації проводяться психологами в рамках інших видів робіт або виходячи із запиту адміністрації школи, класних керівників, самих учнів та їх батьків.

Залишається проблемою технічна забезпеченість кабінетів психологічної служби, наявність комп'ютерних комплексних профорієнтаційних діагностичних програм, що автоматизувало б діагностичну роботу психолога та вивільнило час для інших видів профорієнтаційної роботи.

Прикладом ефективної системної роботи з підготовки молоді до професійної діяльності є Career Development («розвиток кар'єри») – профорієнтаційна робота в США, яка спрямована на самопізнання, знайомство з професіями й можливостями професійної освіти, планування кар'єри (Kash, 2009). Ця робота ґрунтується на Акті Конгресу США, який був названий "School-to-Work" ("Школа – роботі"). Цей документ проголошує головним національним багатством країни висококваліфікованих спеціалістів і орієнтує фахівців системи освіти на підготовку школярів і студентів до майбутньої роботи та кар'єри; навчання навичкам ефективної поведінки в умовах ринку праці; об'єднання академічних і професійно-технічних знань; формування у школярів особистих цілей і планів власної кар'єри; зв'язок між освітніми установами та підприємствами; забезпечення наступності

освіти і зайнятості; скорочення безробіття, особливо серед молоді; завчасний вибір майбутнього робочого місця.

Заклади освіти, включаючи коледжі й університети, мають у своїй структурі відділи або центри Career Development. У програму «розвитку кар'єри» входять: перелік необхідних знань для досягнення кар'єри за академічними предметами, зустрічі з представниками різних професій, відвідування підприємств та робочих місць, отримання досвіду роботи, використання спеціальних центрів кар'єри, підтримка випускників після закінчення навчального закладу (Соломин, 2006). Розвивальний підхід у даній програмі поєднується з діагностикою професійної спрямованості.

На сьогодні в Україні немає масштабної системи профорієнтаційної роботи, подібної Career Development. Реальною можливістю побудови ефективної профорієнтаційної роботи з учнями є спрямування шкіл і шкільних психологічних служб на вирішення соціально і індивідуально значущих проблем вибору професії.

Удосконалення профорієнтаційної роботи практичних психологів закладів освіти має включати декілька напрямів:

1. Підготовка та перепідготовка психологів у напрямку «Професійна орієнтація у закладах освіти». Така підготовка може здійснюватися як у рамках спеціально організованих курсів, програм, так і окремих заходів, наприклад, круглих столів, консиліумів тощо. Ефективним для навчання психологів уявляється саме чергування курсів та інших активних форм підготовки (семінарів, ділових ігор, тренінгів тощо), які дають можливість обговорення й порівняння власного досвіду з досвідом інших фахівців.

2. Оновлення теоретико-методологічної бази шкільних психологів, знайомство з новими підходами, теоріями, розробками в області професійного самовизначення та профорієнтації. Психологи мають розуміти, що головною метою їх діяльності з професійної орієнтації є ні стільки конкретний вибір професії конкретним учнем, скільки формування у школяра внутрішньої готовності самостійно і усвідомлено планувати, корегувати й реалізовувати перспективи свого розвитку – професійного, життєвого і особистісного (Пряжников, 2013).

3. Впровадження у роботу психолога таких методів вирішення профорієнтаційних задач (корекційно-розвивальних, інформаційних, діагностичних, морально-емоційної підтримки), які б активізували професійне самовизначення старшокласників. Профорієнтаційна діяльність психолога має активувати школярів до розгляду та вирішення проблем професійного самовизначення, формувати інтерес і

мотивацію до цього. Тому головними характеристиками профорієнтаційних методів мають бути цікавість, захопливість процедури для учнів; особиста значимість обговорюваних питань; добровільність участі; спільний (психолога з учнем) розгляд проблем самовизначення. Шкільні психологи повинні знати й використовувати в своїй роботі профорієнтаційні ігри та вправи, тренінги, сучасні профорієнтаційні опитувальники тощо.

4. Організація та координація роботи з іншими фахівцями, зокрема представниками навчальних закладів різного рівня, центрами зайнятості тощо. У кожній школі бажано створювати спеціальні центри з профорієнтаційної роботи. До таких «центрів» мають входити представники адміністрації школи, практичний психолог та соціальний педагог, класні керівники та вчителі-предметники, а також представники підприємств, з якими співпрацює школа. Шкільним профорієнтаційним центрам важливо спланувати системну роботу у початковій, основній та старшій школах. У початковій школі можна реалізувати профорієнтаційні заходи з первинного знайомства з професіями, в основній – готуватися до свідомого профільного навчання, у старшій – працювати з реальним підбором професій або з можливою корекцією професійних планів.

Таким чином, сучасна профорієнтаційна діяльність шкільних психологів потребує оптимізації та оновлення. Її удосконалення повинно мати організований системний характер. Психологи мають оновлювати знання і методи роботи, розуміти необхідність спрямованості профорієнтації на самостійність, усвідомленість, гнучкість професійного самовизначення учнів. Для сучасної школи робота з профорієнтації – важлива справа, яка дозволяє поєднати систему освіти з економічною системою, потреби учнів – з потребами всього суспільства, теперішнє учня – з його майбутнім.

3.3. Психологічні особливості та проблеми професійного становлення студентів-психологів

Стреси студентів. Професійне становлення є складним психологічним процесом, у якому поєднуються позитивні надбання та проблеми, які особистість переживає як негативні. До таких явищ можна віднести стреси та кризи, які супроводжують професійне становлення і через подолання яких власне відбувається особистісне та професійне зростання.